

РОЗДІЛ VII. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.352: 347.93

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Бояров В.І., к.ю.н., доцент

Академія адвокатури України

Шалдырван П.В., к.ю.н.

Запорізький національний університет

У статті розглядаються сучасні особливості розслідування хабарництва: особливості фіксації доказуваної інформації при затриманні хабародавця на місці злочину, підготовка матеріалів та проведення комплексу судових експертиз; деякі проблемні питання організації оперативного експерименту.

Ключові слова: розслідування хабарництва, початковий етап розслідування, слідчі дії, оперативна комбінація.

Бояров В.И., Шалдырван П.В. ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ РАССЛЕДОВАНИЯ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ / Академия адвокатуры Украины, Запорожский национальный университет, Украина

В статье рассматриваются современные особенности расследования взяточничества: особенности фиксации доказательственной информации при задержании взяточдателя с поличным, подготовка материалов и проведение комплекса судебных экспертиз; некоторые проблемные вопросы организации оперативного эксперимента.

Ключевые слова: расследование взяточничества, начальный этап расследования, следственные действия, оперативная информация.

Boyarov V.I., Shaldyrvan P.V. PROBLEM QUESTIONS INVESTIGATION BRIBERY IN TODAY / Academy of advocacy of Ukraine, Zaporizhzhya national university, Ukraine

The article deals with modern features of an investigation of bribery: Features commit evidentiary information during detention giver in the act, training materials and conduct complex forensic examinations; some problems concerning the organization of the operational experiment.

Key words: bribery investigation, the initial stage of investigation, investigations, operational information.

На початку XXI сторіччя корупція набула тотального характеру і, як зазначається в резолюції Восьмого конгресу ООН, вона вже є світовою проблемою [6, 150]. Не є виключенням й Україна, де дії багатьох посадовців створюють для пересічних громадян уявлення, що в країні «за все треба платити...».

Проблема боротьби з хабарництвом не нова – вона завжди була актуальною для нашої країни. Активну боротьбу з цим явищем вів ще Петро I. Саме при ньому з'явилося поняття «лихоїмство» (тобто, отримання будь-яких хабарів та незаконні побори з населення). Указ від 24 грудня 1714 року забороняв чиновникам мати іншу винагороду за свою працю, крім жалування. У подальшому боротьбу з хабарництвом продовжила Катерина II, яка своїм указом скасувала систему так званого «кормління», та ввела для всіх чиновників жалування, а викритих хабарників очікувало покарання, у тому числі смертна кара. Подальший розвиток законодавство про відповідальність за хабарництво отримало в Уложенні 1845 р. та в судових статутах 1864 року.

Дослідженням проблем розслідування хабарництва активно займалися А.В. Дулов [4], В.В. Степанов [7], З.Т. Баранова [1], Л.Ш. Берекашвілі [2], В.П. Бурчанінов [3] та ін. Але більшість серйозних наукових праць з розслідування зазначеної категорії злочинів побачила світ ще в 50-80 роки минулого сторіччя і не враховують змін, які сталися в країні.

Для успішної боротьби з зазначеним явищем вкрай потрібна, крім суттєвого розвитку законодавчої бази, також і розробка тактичних рекомендацій та теоретичних концепцій розслідування хабарництва.

Складність виявлення фактів хабарництва та подальше розслідування кримінальної справи обумовлені об'єктивними причинами, які пов'язані з самою природою цього явища. Особливістю цього злочину є фактична відсутність потерпілої особи, оскільки дві сторони (хабародавець та особа, яка отримує хабар) зацікавлені: одна (та, що одержує хабар) – у задоволенні своїх, як правило меркантильних бажань, а інша (хабародавець) – у виконанні в його інтересах дій (бездіяльності), які службова особа виконує з використанням свого службового становища. А тому серед вказаних осіб немає зацікавлених у викритті іншої сторони та у встановленні істини у справі. Зазначені стосунки між учасниками цього злочину відомі, і в останні роки вони суттєво не змінилися.

В останні роки кримінальні справи про хабарництво традиційно порушувалися переважно в таких ситуаціях:

- 1) добровільна заява хабародавця (як правило, з подальшим затриманням службової особи під час одержання нею хабара, «на гарячому»);
- 2) виявлення безпосередньо слідчим факту хабарництва під час розслідування кримінальної справи про інші злочини (господарські справи, зловживання службовим становищем та ін.);
- 3) отримання інформації про хабарництво в результаті проведення оперативно-розшукових заходів.

Найбільш поширеною для України є перша ситуація, яка пов'язана з передачею так званого «контрольованого хабара»¹ (більш як 60% кримінальних справ порушуються на підставі матеріалів, отриманих у результаті проведення оперативного експерименту – «контрольованої» передачі хабара). Практично аналогічним є стан в Росії, Казахстані та Білорусі. Зокрема, на основі даних, отриманих завдяки проведенню такого оперативно-розшукового заходу, яким у РФ є оперативний експеримент і якому передують заява хабародавця, там в останні роки базуються вироків по 68% справ про одержання або дачу хабарів [5].

У липні 2009 р. до Верховної Ради України надійшов законопроект «Про Національне бюро антикорупційних розслідувань» (реєстр. № 5031 від 27 липня 2009 р.). У ньому, зокрема, пропонується частину першу статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» доповнити пунктом 7¹, відповідно до якого оперативним підрозділам Національного бюро надаватиметься право проводити операції з контрольованого вчинення діянь, передбачених статтями 368 (одержання хабара), 369 (пропозиція або давання хабара), 369¹ (зловживання впливом) КК України. Проте з положень цього законопроекту неясно, що мається на увазі під «операцією з контрольованого вчинення діянь».

Треба зазначити, що оперативні підрозділи правоохоронних органів (МВС і СБ України) і зараз мають право негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину, документи та інші предмети, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, у тому числі в кримінальних справах про злочини з корупційною складовою (п.7 частини першої статті 8 Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Однак, якщо йдеться про створення співробітниками оперативних підрозділів обставин і умов для пропонування або одержання хабара з подальшим контрольованим його вчиненням, то такі дії можуть містити ознаки злочину, передбаченого статтею 370 КК України.

При цьому виникає багато питань щодо законності проведення таких процесуальних дій, і тому достатньо актуальним є питання щодо правомірності проведення згаданого оперативно-розшукового заходу, спрямованого на викриття хабарників.

Оперативна комбінація та оперативний експеримент, які застосовуються для створення штучних умов з метою розв'язання окремих завдань оперативно-розшукової діяльності, вважаються одним із найефективніших тактичних заходів в оперативно-розшуковій діяльності.

¹ Інколи застосовують інше словосполучення «провокативна передача хабара».

Оперативна комбінація в теорії оперативно-розшукової діяльності – це комплекс поєднаних єдиним задумом оперативно-розшукових, оперативно-технічних та інших тактичних дій оперативних підрозділів щодо виявлення, попередження і розкриття злочинів, що полягає в штучному створенні сприятливих умов для вирішення оперативно-тактичних завдань з приводу конкретної оперативно-розшукової ситуації [8, 378-379].

Оперативний експеримент вже тривалий час застосовують в Україні, Росії, Казахстані, Білорусі та деяких інших країнах, але він не передбачений у чинному законодавстві України. Досить широко він використовується в кримінальних справах про хабарництво і тому де-факто вже є самостійним оперативно-розшуковим заходом.

Визначення оперативного експерименту в чинному законодавстві відсутнє, однак на підставі загальних характеристик і визначень, які запропоновані науковцями, та з врахуванням практики його застосування під час розслідування хабарництва, сформульована, зокрема, наступна дефініція. Оперативний експеримент – це оперативно-розшуковий захід, пов'язаний з негласним спостереженням за ймовірним злочинцем, процесом вчинення ним злочину або готування до нього в умовах, які забезпечують звичайну поведінку, але безпосередньо не пов'язані з ним, у тому числі при відтворенні частини умов ініційованих ним дій, для обов'язкового здійснення постійного контролю за їх ходом з метою отримання даних, які підтверджують або спростовують інформацію про злочинну діяльність особи.

Треба враховувати, що ст.370 КК України передбачає відповідальність за провокацію хабара, під якою розуміють свідоме створення службовою особою обставин і умов, що зумовлюють пропонування або одержання хабара, щоб потім викрити хабародавця, або особи, яка одержала хабар.

Так, неоднозначними можуть бути такі ситуації: хабародавець задіяний у кількох епізодах контрольованої дачі хабара (різними службовими особам, у різних районах області, в іншому регіоні). Це може свідчити про конфіденційні стосунки такої особи з суб'єктами Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (негласне співробітництво) або це людина, яка має проблеми з законом і тому зацікавлена в добрих відносинах з оперативними працівниками. Виявлення таких обставин може бути підставою для того, щоб піддати сумніву законність отриманих доказів та про наявність елементів провокації дачі хабара.

Інша ситуація – щодо грошей, які передаються як хабар. Часто під час контрольованої передачі хабара, коли йдеться про велику суму грошей – це гроші, які хабародавець отримує від оперативних працівників. Тобто, можна дійти висновку, що хабародавець без допомоги правоохоронних органів не зміг би передати хабар у зв'язку з відсутністю відповідної кількості коштів.

Виникає ще одна ситуація, пов'язана з проблемою отримання правоохоронними органами великих сум грошей (наприклад, кілька мільйонів гривень або доларів США), які потрібні для передачі посадовцю як хабара. Ініціатори проведення зазначеного заходу звертаються, наприклад, до банку і отримують бажану суму. Ці гроші, зрозуміло, треба повернути потім до банку, але оскільки на досудовому слідстві вони визнаються предметом хабара, тобто і речовими доказами, – до вступу вироку в законну силу суд не повертає їх організаторам проведення такої операції. Саме у зв'язку із існуванням проблем з отриманням великих сум грошей, у справі можуть з'явитися так звані «сурогатні гроші» – це коли частина грошей, що передається як хабар, фактично відсутня, а замість грошей передають так звану «ляльку» (досить широко це практикувалося в справах про вимагання).

Серед слідчих дій, які найбільш поширені на початковому етапі розслідування хабарництва: допит заявника, огляд місця отримання хабара, обшуки, допити свідків, накладення арешту на майно, огляд документів, речових доказів; вилучення та огляд предметів хабара, допит підозрюваних, очні ставки; судові експертизи (переважно вони стосуються досліджень, пов'язаних із проведенням контрольованої передачі хабара) та ін.

Після порушення кримінальної справи слідчому належить встановити:

- обставини передачі службовій особі хабара особою, яка зацікавлена у виконанні або невиконанні визначених дій вказаною службовою особою;

- виконання службовою особою дій (бездіяльності) в інтересах хабародавця або обумовлених попередньою змовою між хабародавцем та відповідною службовою особою;
- обставини, які є обтяжуючими вину учасників злочину або такі, що звільняють їх від кримінальної відповідальності (вимагання, добровільна заява про давання хабара; відповідальне або особливе відповідальне становище службової особи, великий або особливо великий розмір хабара; наявність попередньої змови групи осіб тощо);
- обставини, які сприяли створенню умов для хабарництва та характер і розмір шкоди, яка заподіяна злочинном.

Проведення зазначеного оперативного експерименту проводиться оперативними співробітниками спеціальних підрозділів правоохоронних органів (СБУ і МВС). Це призводить до того, що слідчий «вступає» у справу не відразу, і це створює проблеми, пов'язані з перспективою справи, зокрема, щодо виявлення інших епізодів хабарництва.

Часто затримана на контрольованому хабарі службова особа систематично одержує хабар і для виявлення інших епізодів досить ефективним можуть бути результати слідчих дій, які проводяться відразу після затримання службової особи («на гарячому»). У кабінеті службовця, зокрема, можуть знаходитись чорнові записи; гроші та цінності, які є предметами хабара за іншими епізодами злочинної діяльності. Тому в таких ситуаціях треба відразу, після відповідного аналізу отриманої інформації (результати огляду, обшуку, оперативна інформація тощо) проводити допит затриманого (бажано, щоб на цей час слідчий вже отримав інформацію щодо цієї особи від оперативних працівників, які проводили установочні оперативно-розшукові заходи).

Успіх розслідування інших епізодів злочинної діяльності залежить від отримання показань та співробітництва зі слідством таких специфічних осіб, які володіють інформацією стосовно службової особи, і в яких зацікавлене слідство: водій, секретар службовця, так звані «хранителі» (особи, яким службовець передає гроші, цінності на зберігання), коханки (коханці); особи, які керували будівництвом будинків та інших споруд для службової особи (її родичів), і таким чином мали відношення до значних витрат грошей, які отримували від службовця (виконроби, наприклад) та ін.

У разі виявлення інших епізодів одержання особою хабарів, слідство в обов'язковому порядку повинно отримати: підтвердження факту знаходження хабародавця і особи, яка одержує хабара, у конкретному місці; наявність у хабародавця певної суми грошей; можливість зустрічі хабародавця сам-на-сам з особою, яка одержала хабар та ін. На ці обставини слідство не завжди звертає увагу, що призводить до неповноти розслідування (наприклад, створення за допомогою захисту на заключному етапі розслідування алібі для обвинуваченого).

Важливим моментом розслідування є пошук грошей, цінностей, нерухомості, автомобілів та іншого майна з наступним їх вилученням або накладенням арешту. Це дозволить, по-перше, довести, що обвинувачений жив «не на одну зарплатню», а по-друге, суттєво знизить ризик протидії розслідування за допомогою фінансування відповідної діяльності зацікавлених осіб.

Під час розслідування хабарництва судові експертизи, порівняно з іншими категоріями справ, мають певну специфіку. Найпоширеніша серед них – судова експертиза відео- і звукозапису. Це пов'язано із застосуванням під час проведення оперативного експерименту відео- і звукозапису та діями захисту, який часто піддає сумніву результати застосування відео- та звукозапису, які слідство використовує як докази.

Особливість підготовки матеріалів для проведення вказаної експертизи – це надання експертам усієї (без винятку) технічної апаратури, технічного запису, приладів, дротів, датчиків (зняття інформації), пультів керування пристроїв та ін. Крім того, експерти вимагають надання протоколу допиту свідка (фахівця), який займався встановленням та застосуванням спеціальної техніки під час оперативного експерименту (умови застосування, яка саме техніка застосовувалася, в якому режимі, де саме була встановлена; наприклад, де на тілі людини знаходилися відповідні датчики та ін.). На нашу думку, такий допит є зайвим, і в таких випадках потрібно на підставі запиту експерта вимагати спеціальну довідку від керівництва відповідних оперативних підрозділів, де повинна бути викладена необхідна інформація (дані з

протоколів, які складаються під час проведення оперативно-розшукових заходів не дають повної інформації, яка б задовольнила судового експерта).

Серед інших експертиз: судово-хімічна (стосовно наявності на змивах з рук, одягу особи, яка одержала хабар хімічних речовин, які входили до складу спеціальних речовин або чорнил, якими помічають гроші, що передають як хабар); дактилоскопічна (часто це також експертизи, які пов'язані з дослідженням об'єктів, одержаних під час контрольованої передачі хабара); почеркознавчі, технічного дослідження документів (їх об'єктами можуть бути різні документи, рукописи тощо); товарознавчі (предмети хабара, упаковка до них), економічні та деякі інші.

Проводяться також експертизи, які стосуються безпосередньо особи обвинуваченого, зокрема психіатрична експертиза.

Поряд із слідчими діями, з врахуванням результатів проведення судових експертиз, проводяться оперативно-розшукові заходи, спрямовані на розшук учасників злочину, які приховуються від слідства, їх затримання, цілеспрямовані обшуки і виїмки відповідних документів, негласна перевірка окремих даних, які поступають слідчому та ін.

Саме цей орієнтовний (він, зрозуміло, не є вичерпним) перелік слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, на початковому етапі розслідування справ про хабарництво, дозволяє встановити всі обставини вчинення злочину та довести вину обвинувачених у вчиненні цієї категорії злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранова З.Т. Расследование дел о взяточничестве: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / З.Т. Баранова – Москва, 1956. – 21 с.
2. Берекашвили Л.Ш. Методика расследование взяточничества: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / Л.Ш. Берекашвили – Свердловск, 1965. – 23 с.
3. Бурчанинов В.П. Расследование дел о взяточничестве: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.П. Бурчанинов. – К., 1954. – 24 с.
4. Дулов А.В. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / А.В. Дулов. – Минск: Изд-во «Университетское», 1985. – 168 с.
5. Машков С.А. Раскрытие и расследование фактов взяточничества с использованием результатов оперативно-розыскной деятельности: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / С.А. Машков – Иркутск, 2004. – 22 с.
6. Резолюция «Коррупция в сфере государственного управления» / Восьмой Конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. – Гавана. Куба, 27 августа – 7 сентября 1990 г. – ООН, Нью-Йорк, 1991 / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.rada.gov.ua.
7. Степанов В.В. Расследование взяточничества: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.В. Степанов. – Саратов: СЮИ, 1956. – 20 с.
8. Теория оперативно-розыскной деятельности: учебник / [Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Сенилова]. – М.:ИНФРА-М, 2007. – 832 с.